

է պնդել որ ուժ դար առաջ եղած հայոց անյայտ ազանդի շարունակողները այժմեան, տաճար և ինքնորոգ դարի հայ-բողոքականներն են, որոնց վարդապետութեան հուսովանը պ. Երեցեանը նոյնպէս չէ կարող բացատրել: Պ. Ամիրխանեան շատ ուղիղ է նկատել որ թմոյակեցիները մասին մեզ յայտնի են հայոց գրութեանը միայն այդ պահից բացառական կողմերը, բայց դրական կողմերը յայտնի չեն և որ, առհասարակ իրենց ընտանիքները ինքնաբերական մեջ ամեն նոր աղանդ միշտ անբարոյական է համարվել: Բայց ուրիշ կողմից ինքն Ամիրխանեան էլ մի սխալ է գործում: Ուղեկալով հաստատել որ թմոյակեցիները ընդհանրապես բարոյական էին, նա հաստատում է այդ ճշմարտութիւնը իբր թէ Ներսէս Շնորհաւոր վայրէջքները թմոյակեցիները մասին ինչո՞ք որքան մեզ յայտնի է, Ներսէսը ոչ թէ թմոյակեցիները մասին է խօսել իր գրութեանը մէջ, այլ արեւորդիներին, արեւապաշտների մասին:

Որքան էլ պ. Երեցեանի գիտությունը թմոյակեցիները մասին հետաքրքիր էր իր եզրակացութիւնները համարձակութեան կողմից, բայց գիտութեան տեսակետից այդ գիտությունը, դժբաղդապէս, ոչինչ արժէք չունի, որովհետեւ գիտութեան համար զինուորի կամ լոկ փաստական հետաքրքրութիւնը, կամ հաստատ իրողութիւնները ինքն և որոշ պատճառական կապ ներկայացնող հետեւողական եզրակացութիւններն ոչ թէ փաստական:

ՆԱԽԱԿ ԲԱՅՈՒՆՑ

Անպատեմերի 6-ին,

Երկար լուսնիկից յետոյ, կամեաւ եմ էլի

Այժմ վերադառնալով վերեւ դրած խնդրին—կատարելապէս կարող ենք զգափար կազմել այն թուաւ հետեւողների մասին, որոնց կը բերեն մեզ այժմեան արած սխալները: Միթէ Անգլիայից պէտք է օրինակ առնենք: Եթէ այդպէս մտածելու ինքնին առնենք, նորաւոր ան պէտք է քարոզելու անկէ իրանց գիւղերը. բայց իրանց բազմից այդպէս չը մտածեցին և անդով միլիոններ ապստանցին անվերջ ազատութիւնից: Եւ նշանակում է մի և նոյն ժամանակ այն բանը, որ այն զեպերում, երբ առաջ հասարակութիւնը զինուորներ և արեւ կալուածատիրական զանկութիւններին, անգլիական հայեացքներին, նա մեծ սխալներ է գործել, մեծ անպարտաւորութիւններ է առաջացրել, որ այժմ 20 ասորաց յետոյ ստիպված է երանց ուղղել, մեղմացնել, եթէ չէ այդ պատասխանող անպերտ արդիւնք են վնասում և կանխաւոր զարգացումը շարունակելու:

Գծադր է այն երկիրը և այն ժողովուրդը, որտեղ ընդհանուր օգուտը չէ դարձել և առանձին մարդու օգուտը և նոյնպէս ընդհանուր վրէշտար—իրաքանչիւրի փառքը: Այդպիսի մի կատարելութեան եթէ հասնել չենք կարող այժմ, գոնէ արեւմտական կամ գիտական կերպով չը հեռանայինք եղածից: Եւ դրա համար մեծ ոյժ և քաղցրութիւն չէ հարկաւոր. բաւական է անկեղծաբար սիրել նայելիքը, նայելիքի մեծամասնութիւնը և սրտ բարութիւնը—այն ժամանակ սիրող կը թելադրի լուսն ու վառը:

Անփականութեան խնդիրը ամենաբարդագոյն է իսկնված խնդիրներից մէկն է: Մինչև այժմ պարզված չէ սեփականութեան մասնաւոր և հասարակական նշանակութիւնը. նոյնպէս միմեան են իւրաքանչիւր սեփականութեան իրան յատուկ հասարակական պարտաւորութիւնները: Եւ մի որ և է օրենսդիր, որ չէ ուսումնասիրել իրական կեանքի մէջ եղած յարաբերութիւնների ներքին կեանքն մասը, կարող է մեծ չարիք առաջանել եթէ գրավի ստեանական միտողմանը սկզբունքը:

Զորքերնան անդրկական կալուածատերեր կարողացաւ պաշտպանութիւն գտնել շատ իրաւաբանների կողմից, որոնք պնդում էին թէ նրա

մի փոքր խօսեմ, պատուական Մշակից միջոցաւ, իր ընթերցողների հետ դարձեալ մշակ գաղտնիքներով, մշակելով, որոնց անբաղդ զրոյթնան հետ ծանոթանաւ համար, բաւական է ունենալ մի սուր հայեացք և փափուկ խիղճ: Նայել չորս կողմը, սիրել ընթերցողը, հետաքրքրվել, թէ արդե՞ք ինչպիսի արարում այդ խնդր արարածները, ինչ արեւմտով, ինչ գործով են պարագլուսում, որտեղ գիշերում, որտեղ ուտում և կամ ինչ ուտում:

Մէկը թողած իր հայրենիք հեռու-հեռու տեղում, զեպերում է օտարութեան մէջ. իր հայրենիքի և իր ընտանիքի կարօտը քաշելով, ո՞ր դիտել յաջողվում է արդե՞ք մի փոքրիկ գրում ձեռք բերել նախորդ շարադասարկ յետոյ, վերադառնալ իր հայրենիքը.—թէ թողնում է խնդր ընտանիքը ճակատագրի կամքով, և օտար հողում գերեզման մտնում:

Միւսը իր առաջին ծանր Նալբը մէջքին, գիւղերը առանց մահճի անցուցանում է քաղ երկնքի տակ. դպրութեան կեդրոն քաշելով—ընդհուպ է այդ խնդրին օտար երկիր. Զարկում է առաւօտը վաղ, երկար էր այդպիսի լուսնում, երեսը չըլնում է իր սիրելի անգործարար և աղքատ, ձեռքերը բարձրացրած և նախաձեռնութեան դիմած: Բայց երկնքը չէ զննում—և զուգէ դարձեալ կրկնում, շերտից քրտնալը պիտի արդեն, բայց վաղ այն աղբուրտին, որ զրկված իր սիրելիներից պէտք է անցուցանել: Եւ այդպէս անցնում են օրեր, հետեւապէս ամիսներ և տարիներ, և վերադառնում է խնդր մարդը. դատարկ ձեռքերով իր ընտանիքի մօտ, և ինչպէս պէտք է հանդիպել իր կնոջը և իր զաւակներին: Քիչիկիկապէս խախտված, նիհարացած և համարաւ գերեզմանի մօտեցած:

Երկար կը քաշէ կարծեմ, եթէ շարունակեմ խօսել մշակների վրա, թողնեմք և դառնալով նորիս ի վրա:

Այսօրվայ համար ևս ընտրել եմ նիւթ ծխախոտադրմանը, որտեղ էլ մշակ գտնի են անպատեմ, ուրեմն և մշակելու են:

Մի ժամանակ ևս էլ գտնվում էին ծխախոտադրման թուղ, բայց առաջին շարքերը չէին

հոկտեմբերի մեջ եղած գիւղական հոկտեմբերը ևլ նրա մասնաւոր սեփականութիւնն են: Հռոմեական իրաւունքը այդպիսի փաստակար և սխալ եզրակացութիւնների բերաւ անբաղդ դարեր գիտականների մեծ մասը, և ինչ պատճառաւ Ուրոյնեան այդ գիտական տալմաները արժանաւորեցին իրական կեանքին, իրական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը և կարծեցին թէ հռոմեական իրաւունքից զուրկ ոչ մի խելացի իրաւաբանական սկիզբ չէ կարող լինել ախարհում: Մինչդեռ նրանք ևս պէտք է իմանային, որ եթէ գիւղացիները պարտաւորութիւններ ունենէին գէղի կալուածատերը—այսպէս մինչև մի յայտնի ատմական և բացի դա նախապատական յարաբերութիւնները նոյնպէս պարտաւորութիւններ էին դնում նոյն իսկ կալուածատերի վրա:

Ինչպէս էլ կազմվել է մեր մէջ կալուածատիրական դատար—առաւ կարեւոր խնդիր, որի պարզելը մեծ պատմական հետաքրքրական նշանակութիւն ունի: Այդ ինչպէս է պատահել, որ հայի վարդապետ սեփական պատմական գիւղական հողը—դարձել է մի Արաւ-Ողլու մասնաւոր սեփականութիւն: Մասնաւոր սեփականութիւն.—միթէ դա ծաղի չէ թէ արդաւորութեան և թէ ժողովրդական իրաւունքի վրա: Եւ այդ մասնաւոր սեփականութեան անարատ մնալու համար ինչպիսի ջանքեր են թափվում:

Միտքս պարզելու համար պատմեմ մի փաստ, որ հաջորդել է ինձ Վիլգիլիի նախնադպրութեւն առում էր, որ Ռոմիկոն և Էնթրոպիկոնայի մասերում նոյնպէս կան մեծ կալուածատերեր, որտեղ ունեն շատ գիւղեր իրանց հոկտեմբերական: Գիւղացիները իր փողի մեծ կատարութիւն էր գցում և չը գիտէր ինչ աղբիւրից ճարի: Ռոմիկոնից մի քանիք շարքերի թէ ինչ ասացումներ ունի նա և իմանալով, որ նա հողի բոլոր տարեկան եկամուտը արդէն մեխած է, առաջարկեցին վաճառել հողի մի մասը:

—Ինչպէս, հարցրեց ճարմացած կալուածատերը:

—Հողի մի կտորը ծախեցէք, կրկնեցին արքանք:

—Ինչպէս թէ ծախեմ, միթէ կարելի է, պա-

նկատեցի, որ ոչ մի ապականված օգ չէ կարող այնպէս խնդրել մարդու առողջութիւնը, ինչպէս ծախսութեանը օգը: Բայց ստիպված էի ծախս մնալ այդպէս, որպէս զի գուցէ բաշտարարպէս աւելի լաւ ծանօթանամ այդ խնդրի գրական հետ:

Անհրաժեշտ պայմանների մէջ ամենից վերը և առաջինը, պէտք է հաշուել ֆիզիքական ոյժը, որ առողջութիւնը, բայց այստեղ ինչպիսի էլ կամ տաս խնդիր, ինչպիսի է առողջապահական կանոններին հետեւել, դարձեալ 30—40 տարուց առել տարիքը անհասարկ է, այն էլ վաղ այն վերջի 7—8 տարիներում անցրել կանգնել, աւելի լաւ է ինքնասպանութիւնը, քան այդպիսի կեանքը, թէև այդ վերջինի էլ հետաքրքրական է: Ինչո՞ք նախընտրել ինչ ինքնասպանութիւն է, միայն զանազանութիւնը նրանումն է, որ առաջինը կատարվում է մի քանի տարիների միջոցում, իսկ վերջինը, յայտնի բան է, զուգէ յաջողել մի անթիւթարում ևս կատարել, մտիկ տաւած թէ ինչ միջոցով ևս ուղարկ վերջ տալ կեանքը: Ըստ մի կարծեաց, ծխախոտադրութիւնը առողջապահական կեանքը նայելով, ամենից փառարժան է:

Իրականացեցէք, որ մի քանի տարիներ սրանից առաջ, ամեն մի ծխախոտագործ ունի իր սեփական կրպակը, ուր բացի ծխախոտից և ուրիշ ապրանք էլ ծախում էր: Անկախ և ազատ էր իր քիչին, ինչպիսի կուգէր այնքան իր գործերը, իր պահանջը համարում: Նա խօսք կտարորդն էլ էր, թողլով կորուսել էր, ծխախոտ չընտրել էր, վերջապէս ամենը ինքն իր անուամբ: Նրան չէին վերջ հաղու այդպէս էլ, բոլորովին ուրիշ է. այժմեան ծխախոտագործը համեմատելով անցեալ կրպակների հետ, կատարեալ մի բանու է ներկայացնում իր կրպակները: Եւ ինչպէս:

Իրականացեցէք, որ չիտումը, որի պատճառաւ երկրակալութիւնը գործած մի ստեակ ցանդով է պատած, որի ծախելով անց ու դարձ անել միայն կարող է ամենափոքրիկ նախադեմ միջոցով. այդ ծախելով պիտի սկսել խաղաղ օդը դաշնի մէջ, ուր գործում են մօտ 50—60 մարդ. անեք որ ոչ թէ մի տեղ, այլ մի երկու տեղանիների

առաջինը դարձեալ զարմացմամբ կալուածատերը.—անկարելի է:

—Ինչու է անկարելի: Ա՛մն է հողը, միթէ քո սեփականութիւնը չէ:

—Անեք թէ այդ հողը իմն է. բայց...

—Միթէ ձեր հողի գոնք ինքանք չէք. ինչպէս էլ կանգնէ:

—Այդ մեղքում ընդունված չէ, հողը թէև իմ սեփականութիւնն է, բայց ես իրաւունք չունեմ նրան խնդել այն գիւղից, որ նրա մէջ ապրում է: Մեղքումս այսպէս օրինական չեն կեցած:

Կալուածատերը երկար ժամանակ կիսապաշտ կանգնած էր և երբեմնապէս ինքն իրան խօսում էր.—միթէ կարելի է... իրաւի ինչու չէ կարելի... իրաւունք չունեմ արդե՞ք անելու... պէտք է մտածել, պէտք է գործել...

Ան օրտեղ է իրաւունքը: Տեսնում էք, ինչպէս իմ օտարանշխում է կալուածատերը. նա կը գիտէ, որ ինքը այդ հողի մասնաւոր սեփականատեր չէ, նա լաւ գիտէ, որ կան կապեր, որոնց խնդր անկարելի է և որտեղ—անկարելիք մեր կողմից—պահանջվում են նախապատեւական կեանքի չը գրված, չը համակարգված մեծ, բայց այնպիսի մեծ աշխատանք իրականացնելու և ինչպէս գործել իրան ունենցող իրաւունքով: Անն այդ իրաւունքը արժանաւորում էր հռոմեական իրաւունքով մերթապէս անցնելու և գրաւ նման իրաւաբանների կողմից: Կալուածատերը կարող էր պաշտպանութիւն գտնել չորս կողմը, իսկ խնդր գիւղերը բոլորից պէտք է պաշտպանել և միջոցները ծախելու իրանց համար: Կարծեմ այդպէս էլ կեցաւ: Աստիական կատարելութիւնը մի կողմից քաղաքական նրա պատմով ցանկալով կալուածատերի զայրութիւնը չը գործելու միտ կողմից լաւ չը գնահատելով ժողովրդական իրաւունքի եպան կողմը—թող ստաւ: Կալուածատերին իր ուղեցածը անել: Անն ձեզ քաղաքակրթութիւն:

Պարզ է, որ կալուածատերը կատարեալ մասնաւոր սեփականատեր չէ և ուրեմն էլ կարող ինչպէս կամենայ, այնպէս էլ կարգադրել այն հողը, որը նրա իշխանութեան տակն է համարվում: Նա այդ հողի վրա վաճառականական ոչ մի իրաւունք չունի, քանի գիւղացին նստած է

է բաժանած: Մեկը ներս, տեսէք թէ ինչպիսի մարդիկ են գործողները. բոլորը հայ երիտասարդներ սկսած 8 տարեկանից և ոչ բարձր 35 տարեկանը, և ինչ պալանքը դրանցից. ոչինչ ընկած,—գոյններ թաւած, մուգնափայլ, և ինչ զարմանալի բան է որ 40 տարեկանից աւել չեն կարող ապրել աշտակը: Նախ որ նստած կեանքը ինքնովին վատ է, երկրորդ որ այդքան մարդիկ իրանց շնորհալուստի օդը ապականում են, երրորդ անկարգութեան խտրի փոշին, որ թրաքան, կրճարացու է պատճառում, և որ աւելին է օդը ազատ չէ կարողանում խաղալ, որովհետեւ վանդակները արգելք են լինում օդախաղացութեան: Առաւօտ 6 ժամին սկսում են գործը, և 1/2 ժամ ճաշելուց յետ շարունակում են միայն երկօրեան ուրիշ, կամ աւելի լաւ ասած օդը առաւօտան սկսում են և միմիով վերջացնում: Միթէ գործարանները իր օդից կը գրկվի եթէ կը վայելէ ասիկ շատ տեղանիներ, և կամ գործեմ ժամը կը պակասացնէ. կարծեմ ոչ: Առաջինը աւելի անկարգութեւ, որովհետեւ տները թանդ են տալիս (մանաւանդ Բագուում), իսկ երկրորդը հնչու է, եթէ այդ պահանջը լցուցանենք, Վէթ բոլոր գործարանները հայկերի են պատկանում, և մշակները էլ հայեր են, և ինչքան մեծը ճանաչում ենք այդ ազգի պարեմներին, յոյս ունենք, մեր խօսքերը չեն լինի լայն բարձրաց շնորհալուստի...: Առաւօտից խորհուրդ կը տային հայ ծնողները, արեւմտի մէջ ընտրողութիւն անեն իրանց որդիներին յանձնելու: Ժամանակ, արեւմտը համարաւորակցւել է, ինչու որեւէ միայն հայերը գործեն ծխախոտագործութեւ ոչ թողնենք էլ, վրացիներն էլ, ուսումներն էլ: Բայց են չեղողները շարունակում... Այդպիսի շարքերից յետոյ ծխախոտագործը մի լաւ գրական էլ չէ կարողանում ունենալ. չէնց ցուալին էլ այդ է: Անեւորաւ ունիւր, որ ստանում են, օրական 2 րոպեայի չէ անցնում, և այդ ստանողները ամեն մի գործարանում 2—3-ից չեն անցնում, մնացեալները չնչին ունենէն են ստանում: Հետեւապէս միայն օրեկան ապրուստ են նախալքելու, ուր մնաց սե օրի համար փող ժողովելու: Ինձ շատ է պատանել երիտասարդ հասակում

այդ հողի վրա: Գիւղացին հարկովը նստած էր և ոչ ոք իրաւունք չունէր նրան այնպիսից քննելու: Եթէ ի հարկէ չը մտապէր այդ պատմական հասարակական իրաւունքը, որ թէև, կրկնում ենք, չէր գրված մաղաղակի վրա, բայց ստված էր անհնչելի կերպով հաղաբար փողովիցի սրտն բռնում:

Կալուածատերին ձեռնառու էլ արտի գաղթար չեն գործ ունենալու և նա մտաւում է ժողովրդի իրաւունքը: Երբ հողը հրաւիրում են տալու գիւղացուին, կալուածատերը ամեն կերպ աշխատում է հողի վրան բաշտալու, որպիսի կարելի է: Եւ երբ փողը ի շտառ մարդուց կարգադրութիւն են կատարում, աւելի մեծ գնեք են նշանակվում, կալուածատերը գործում գոչում է թէ նրան գրվում են, թէ նրա հետ անպարտ են վարվում և բոլոր անտիրաններն էլ նրա ծայրը պահում են:

Անփականութեան խնդիրը խնդիր է, երբ ասացն ուսումնասիրելու պիտում են նրան ինչպիսի կերպով հասկանալու և այդ բաւական չէ, գործանալու փոփոխութիւններ մտցնելու: Այդպիսի խնդիրներից մէկն է և բէ գաղական հաստատութիւնը կոլլապսում: Երկար խօսելու պատճառով այնպիսի է, աշխատանքը մի երկու խօսքով ցուց տալ թէ որչափ փոխներ են կատարվել բանի ետեւից չը հասկանալուց, կամ հասկանալ չը կամենալուց:

Ինչպիսիս ինչ լինելով—փոքր առ փոքր պարզվում է: Նրանք այն մարդի կալուածատեր են չէին, ինչպիսի առհասարակ ընդունում են այդ վերջնականութեւ: Նրանք խառնիք մօտ երկրորդական հպատակ կառավորներն էին, թէև իրանց ներքին գործերում բաւականին ինքնուրույն: Բայց այդ կառավարչութիւնը ունի ժամանակաւոր մի բնաւորութիւն, այնպիսի որ բնուր կարող էր փոխվել և նրա տեղը կանգնել մի ուրիշը: Ինչը արդիւնք էր ստանում և այն առանձինք նրան յատկացած կտոր հողից, որ մնում էր զատ գիւղերից և մշակվում էր նոյն իսկ գիւղացիների միջոցով:

Ինչպէս և լինել բնագրական նախկին հուսովան—խառնիք նշանակութիւնը կողմից յիշող—բաւականին փոխվում: Ինչպիսի ընդունելու կալուածատերիցի տեղը, իսկ այդ կալուած